

сьогоднішні і перспективні завдання, які має вирішувати КБ. Один із заступників, що були в той день на дачі, сказав мені: “В цей вечір Янгель довго говорив про майбутнє ракетно-космічної техніки, він дав нам програму роботи на багато років”.

А 25 жовтня 1971 року перестало битися палке серце геніального Михайла Кузьмича Янгеля.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конюхов С. Сузір'я Михайла Янгеля / Станіслав Конюхов // Урядовий кур'єр. – 25 жовтня 2006 р. – №200. – С. 13.

Руденко А.П., Хорольський А.В., Комеліна В.И. Михаил Кузьмич Янгель – главный конструктор ракетно-космических систем. В честь 100-летия со дня рождения в статье отражено становление М.К. Янгеля как ведущего конструктора ракетно-космических комплексов, академика АН СССР, дважды Героя Социалистического Труда. Внимание сосредоточено на тесной связи развития идей ракетостроения с потребностями времени и жизненными перипетиями конструктора.

Rudenko A.P., Khorolsky A.V, Komelina V.I. Mikhail Kuzmich Yangel – chief designer of rocket-space systems. In honor of the 100th anniversary of the establishment is reflected in Article M.K. Yangel as a leading designer of rocket-space complexes, academician of the USSR, twice Hero of Socialist Labor. Focuses on the close association of ideas with the needs of the rocket and the vicissitudes of life-time designer.

2. Михайлов В.Я. Мои встречи с М.К. Янгелем / В.Я. Михайлов // Конструктор. – 25 октября 2002 г. – С. 2-3.
3. Платонов В. Макаров. Художественно-документальная биография. К 100-летию со дня рождения А.М. Макарова / Платонов В. – Днепропетровск: Проспект, 2006. – С. 121-136.
4. Стражева И.В. Тюльпаны с космодрома / Стражева И.В. – М: Молодая гвардия, 1978. – 400 с.
5. Губарев В.С. Конструктор. Несколько страниц из жизни Михаила Кузьмича Янгеля / Губарев В.С. – М.: Политиздат, 1977. – 110 с.

УДК 929:51 (091)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПРОФЕСОРА БУКРЕЄВА Б.Я. НА КИЇВСЬКИХ ВИЩИХ ЖІНОЧИХ КУРСАХ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

Мірошниченко О.В.

(Державний економіко-технологічний університет транспорту)

Розглядається діяльність українського математика і педагога Букреєва Б.Я. на Київських Вищих жіночих курсах, який зробив великий внесок у розвиток математичної освіти українських жінок.

Науковці все частіше звертаються до історичного досвіду та творчої спадщини вітчизняних вчених минулого з метою втілення їх ідей в сьогодення. Ім'я професора Букреєва Б.Я., незважаючи на його багаторічну і плідну працю, сьогодні недостатньо відомо широкому колу науковців і педагогів. Саме тому необхідно проаналізувати наукову та педагогічну діяльність українського математика і педагога Букреєва Б.Я., який дуже наполегливо працював та зробив великий внесок у розвиток ма-

тематики та математичної освіти, зокрема, українських жінок. Вивчення проблем доступу жінок до вищої освіти наприкінці ХІХ століття та об'єктивне осмислення історичного досвіду цього питання є актуальним і сьогодні.

В середині ХІХ століття перші спроби доступу жінок до вищої освіти були досить успішними. На короткий час в кінці 1850-х та на початку 1860-х років жінки отримали змогу відвідувати лекції в університетах. Зокрема, вільнослухачки від-

відували лекції і в університеті Святого Володимира в Києві.

Але уряд того часу непокоїло стрімке прагнення жінок до здобуття освіти. Тому до Вчених рад університетів із запитом про те, чи можуть жінки слухати університетські лекції нарівні з чоловіками і на яких умовах, та чи можна допустити жінок до здобуття вчених ступенів, звернулось Міністерство народної освіти. Також їх цікавило питання: які права надати жінкам в разі здобуття вченого ступеня.

Викладачі історико-філологічного, фізико-математичного та медичного факультетів університету Святого Володимира висловились за допущення жінок до навчання в якості студенток на загальних засадах із чоловіками та за надання їм права здобувати вчені ступені з відповідними правами наукової та викладацької діяльності [1]. Не підтримували цю пропозицію професори юридичного факультету. В урядових колах перемогли погляди опонентів жіночої освіти, які боялися активної участі жінок у студентському антиурядовому русі, та широкого залучення їх до науки. Тому з введенням у 1863 році нового Університетського статуту доступ до навчання в університеті для жінок було закрито.

Питання вищої освіти жінок викликало поляризацію поглядів у суспільстві. В той час, період 60-70-х років XIX ст., багато дівчат почали виїжджати за кордон для навчання у вищих школах Європи, в першу чергу до Швейцарії, яка першою надала жінкам можливість навчатися та здобувати вчені ступені [2]. В цьому явищі уряд побачив серйозну загрозу захоплення жінок радикальними політичними ідеями, що в значній мірі відповідало дійсності, так як Цюріх на той час був центром російської революційної еміграції.

Саме з цього періоду урядом почало вирішуватися питання отримання жінками вищої освіти в рідній країні. Міністерством народної освіти було створено комісії для вироблення форм вищої освіти жінок та певних її принципів.

Заклади, що мали надавати жінкам вищу освіту, створювались окремо від чоловічої вищої школи – університетів та отримали назву Вищі жіночі курси (ВЖК). Курси були приватні, так як не були засновані державою. Приватний статус курсів зумовлював те, що ініціативу їх створення та відповідальність за діяльність мав взяти на себе професор-засновник, відомий своєю науковою працею та ще такий, що викликав би довіру уряду. Протягом 1872-1878 років в Російській імперії було створено чотири такі заклади, з яких Київські ВЖК залишилися єдиними в Україні.

Таким чином, питання отримання жінками наукових знань було вирішене шляхом створення в університетських містах окремих приватних Вищих жіночих курсів – закладів, які б надавали жінкам можливість пройти вищий курс наук, але не гарантували після їх закінчення прав, пов'язаних з вищою освітою.

Згідно з «Положением о Высших женских курсах в Киеве», затвердженим перед їх відкриттям, у вересні 1878 року слухачки вступали до платного закладу для проходження дворічного курсу навчання, в якому не передбачалося жодних професійних прав чи переваг перед особами з середньою освітою. Єдиним правом вільнослухачок була можливість розширити знання, слухаючи лекції університетських викладачів. Не змінило статусу курсів та прав випускниць і нове «Положение о Высших женских курсах, учрежденных в Киеве» 1881 року [3], але навчальний процес на курсах на той час було вдосконалено.

Так, термін навчання вже складав 4 роки, було введено перехідні іспити, практичні заняття та практику написання курсових робіт. Таким чином, викладання на Київських Вищих жіночих курсах (КВЖК) було наближене до університетського.

Робота Вищих жіночих курсів в Києві негайно потрапила під пильний нагляд з боку влади усіх рівнів, і не лише учбового відомства, але й уряду. Зрозуміло, що за таких умов нормальна діяльність курсів була можливою завдяки як сумлінній праці самих вільнослухачок, так і значним зусиллям керівництва курсів з організації навчального процесу.

Саме наполегливій праці викладачів курсів – університетських професорів, їх директора (в 1881-1889 роках) професора В. Іконнікова, засновника КВЖК С.Гогоцького та таких викладачів як В. Антонович, Ф. Фортинський, П.Аландський, курси в значній мірі завдячували своїм розвитком та стабільним існуванням. В цілому викладачі курсів в більшості активно підтримували прагнення жінок до науки, читали на КВЖК лекції в тому ж обсязі, що і в університеті, не відрізняючи їх від студентів.

Відсутність прав, поряд із складністю навчання, була основною причиною скорочення кількості слухачок фізико-математичного відділення Київських ВЖК, які в переважній більшості не отримували в середній школі достатньої підготовки до слухання вищого курсу природничих наук та математики. В результаті цього фізико-математичне відділення курсів з 1886 року було закрито, а його предмети залишилися додатковими до курсу історико-філологічного відділення. Тривалий час цей навчальний заклад стикався також з матеріальними труднощами, що не дозволяло значно розширити його навчальну базу.

Тенденції, що запанували в освітній сфері в 1880-х роках, були спрямовані на обмеження автономії вищої школи, що проявилися передусім у введенні ново-

го Університетського статуту 1885 року. В питанні вищої освіти жінок перемогла тенденція до закриття існуючих у країні ВЖК. Так, з 1886 навчального року було заборонено здійснювати новий набір на курси та дозволено завершити навчання лише тим слухачкам, які вступили до них в попередні роки. У 1889 році, коли закінчувала навчання 21 слухачка останнього випуску Київських курсів, їх керівництво безуспішно домогалося дозволу на відновлення прийому, знаючи що такий дозвіл отримали ВЖК в Петербурзі, хоча із обмеженнями в правах. Проте, щодо курсів в Києві такий дозвіл не надійшов, і єдиний заклад, що надавав жінкам вищу освіту в межах України, припинив своє існування до 1906 року.

Незважаючи на те, що в ході роботи Київських ВЖК було введено більш жорсткі вимоги до вступу, що підвищило освітній рівень абітурієнток, та удосконалено навчальні програми, права випускниць залишалися невизначеними. Це зумовило поступове зменшення кількості слухачок курсів. Так, із 324 слухачок, що вступили у 1878 році, закінчили повний курс і отримали атестати лише 79, з яких 55 – на історико-філологічному відділенні (з них з атестатами першого розряду 44, другого – 11) та 24 – на фізико-математичному (з атестатами першого розряду – 17, другого – 7) [4].

Найбільший відтік слухачок стався в кінці 1878-1879 навчального року, коли курси залишили 129 осіб. Надалі щороку до кількох десятків слухачок різних курсів залишали КВЖК, адже далеко не всі могли дозволити собі платну чотирирічну вищу освіту, не підтвержену жодними правами. Загальна кількість слухачок, які певний час навчалися на КВЖК, склала у лютому 1886 року 1097 осіб. Ця цифра є найбільшою, адже з наступного, 1886-1887 навчального року набір на курси було припинено і завершити навчання змогли лише ті слухачки, що вступили на

курси раніше. При цьому найбільший вплив слухачок ВЖК в Києві зазнали в перші роки після відкриття. З 1878 до 1882 р. на них перебувало 708 жінок, тобто близько 65 відсотків від загальної кількості. З цієї ж загальної чисельності слухачок, що побували на курсах, за весь час їх існування з 1878 по 1889 роки, повний курс наук пройшли далеко не всі. Згідно з офіційними даними, кількість таких осіб дорівнювала 360, що становила близько 33 відсотків від загальної чисельності слухачок, які певний час перебували на курсах.

Та навіть серед слухачок, які прослухали повний курс наук, не всі склали випускні іспити та отримували атестати, що пояснювалося вищезгаданою безправністю випускних свідоцтв. З тих 360 осіб, що пройшли повний курс навчання, завершили випускні іспити та отримали атестати лише близько 250 жінок, тобто приблизно 23 відсотки від загальної кількості слухачок КВЖК цього періоду.

Організація Вищих жіночих курсів у Києві стала одним із досягнень членів Київського фізико-математичного товариства, яке відіграло велику роль у розвитку науки та популяризації математичних знань в країні.

В кінці 80-х років XIX ст. від товариства природознавців відокремилася математична секція, на базі якої було створено Київське фізико-математичне товариство. На момент організації товариство нараховувало 37 членів-засновників, серед яких найбільш активну роль відігравали М.П. Авенаріус, Б.Я. Букреєв, М.Є. Ващенко-Захарченко, В.П. Єрмаков, І.І. Рахманінов, П.Е. Ромер, Г.К. Суслів, М.Ф. Хандріков, М.М. Шіллер та Е.К. Шпачинський. Працювало товариство при університеті і об'єднувало найбільш активних і талановитих вчених того часу [5]. На засіданнях товариства неодноразово обговорювались питання, як викладати математику і фізику у вищій і середній школі та можливості надання вищої освіти жінкам.

Треба підкреслити, що у Київському товаристві, більш ніж в інших, приділялась серйозна увага викладанню елементарної математики. Із математиків на курсах викладали Б.Я. Букреєв, В.П. Єрмаков, М.Є. Ващенко-Захарченко, Д.О. Граве, Г.В. Пфейфер, Г.К. Суслів.

Б.Я. Букреєв, був одним із засновників Київського фізико-математичного товариства, брав активну участь у його роботі і був його першим секретарем. Також він був найстаршим членом першого Московського математичного товариства (з 1893 року), був його почесним членом. Багато ним було зроблено для підготовки наукових математичних кадрів для нашої країни. Чимало його учнів самі стали професорами і відомими вченими.

В 1889 році Б.Я. Букреєв отримав звання професора. З цього часу з великою інтенсивністю продовжуючи наукові дослідження, він почав віддавати багато сил і енергії справі підготовки молодого покоління математиків.

В 1896 році Бориса Яковича було обрано до складу професури Київських Вищих Жіночих курсів (КВЖК). Його наукова і педагогічна діяльність були нерозривно пов'язані і гармонійно доповнювали одна одну. У процесі підготовки до лекцій у молодого професора виникали нові математичні ідеї, які він розвивав і висвітлював у своїх лекціях або на сторінках математичних журналів та обговорював зі своїми слухачками. Все це нам показує, що його педагогічна діяльність не обмежувалася університетом.

Б.Я. Букреєв приділяв багато уваги як розробці та публікації статей по окремим питанням університетської програми з математики, так і цілих курсів. Підручники та курси лекцій, які він написав, зіграли значну роль у розвитку математичної освіти на Вищих жіночих курсах та були популярні на той час.

Завдяки тому, що його лекції відрізнялися строгістю, чіткістю і тонким кри-

тичним духом нової математики від лекцій попередників і вчителів, викладання основ математики в 90-і роки на Вищих жіночих курсах було піднято на нову висоту. У багатьох місцях його книг та лекцій обов'язково наводилися історичні відомості, а також літературні посилання для осіб, які бажали поглибити свої знання в тому або іншому питанні.

До методичних робіт Б.Я. Букреєва можна віднести і ряд розгорнутих і глибоких критико-бібліографічних розборів новітніх навчальних книжок з математики. Вони публікувалися в кінці 80-х і у 90-і роки XIX століття в Київських університетських вістях та використовувались в його педагогічній діяльності. Борис Якович виявляв великий інтерес і до питань викладання елементарної математики. З 1907 по 1917 рік давав щорічні відгуки про письмові іспити з математики в реальних училищах Київського навчального округу.

Він навмисно не висловлював свої методичні погляди і не писав про свої методичні прийоми. Але на підставі його курсів лекцій, його приміток з окремих питань та за розповідями учнів видно, що основні принципи Букреєва, як педагога, були науковість викладання, повнота охоплення предмета, чіткість і ясність викладу, образна і проста мова лекцій. При викладі того чи іншого предмету він звертав велику увагу на історію окремих ідей, поглядів, понять, теорем. Історичні посилання живили виклад, сприяли кращому запам'ятовуванню.

Велике значення при викладанні математичних предметів Борис Якович надавав наочності матеріалу та виступав проти відокремлення математичних наук від інших галузей знань.

Б.Я. Букреєв був одним з ініціаторів відновлення роботи жіночих курсів у 1905 році, після закриття їх царським урядом. З цього питання він пропонував, у своєму листі до професора Іконникова, зустрітися і обговорити звернення до міністерства.

Після відновлення роботи Вищих Жіночих курсів (КВЖК) у 1906 році Борис Якович викладав та плідно працював на фізико-математичному факультеті до 1919 року. У 1919 році курси були ліквідовані та приєднані до складу Інституту Народної Освіти.

Із математиків на вищих жіночих курсах після поновлення їх роботи в 1906 році, крім Б.Я. Букреєва, викладали В.П. Єрмаков, М.Ю. Ващенко-Захарченко, Д.О. Граве, Г.В. Пфейфер, Г.К. Суслов. У вересні 1908 року група професорів університету в кількості 14 чоловік (і серед них Б.Я. Букреєв, Д.Граве, В.Совінський) вимагали обговорити питання про допуск жінок до університету, але міністерство заборонило прийом навіть вільнослухачок.

У вересні 1908 року Б.Букреєв разом з професорами університету Святого Володимира, серед яких був Д.Граве та В.Словінський, вимагали від уряду обговорити питання про допуск жінок в Київський університет, але не знайшли підтримки, а натомість отримали заборону прийому навіть вільнослухачок [5].

Розуміючи, як важко було навчатися жінкам в той період, спеціально для слухачок Київських ВЖК Б.Я. Букреєв написав та видав у 1912 році підручник «Алгебраический анализ. Курс лекций на Высших Женских курсах». Також, Борис Якович брав активну участь в організації математичних кабінетів Київських Вищих Жіночих курсів. Завдяки і його зусиллям перед початком 1915–1916 навчального року на фізико-математичному факультеті для забезпечення практичних занять слухачок діяли 18 лабораторій та кабінетів з розгалуженою спеціалізацією.

Часи революційних перетворень Борис Якович використовував для втілення в життя своїх ідей щодо удосконалення освітніх процесів. Так, в 1917 році під головуванням професора було створено комісію для укладання нового Стату-

ту Вищих Жіночих курсів. Ця комісія розглянула та подала на погодження зміни до навчального процесу та підпорядкування. Згідно цих змін Київські Вищі Жіночі Курси виводились з відомства попечителя навчального округу і підпорядковувались безпосередньо Міністерству народної освіти в питаннях затвердження посадових осіб, а також отримували більшу автономію у сфері управління та навчання.

Великим досягненням були організовані Букресвим математичні семінарії, які приваблювали велику кількість слухачок. Ці семінарії були потужною навчально-допоміжною установою та викликали найкращі відгуки відвідувачів-спеціалістів.

Діяльність математичного семінарію КВЖК під керівництвом Б.Я. Букресєва поступово розширювалась. І якщо в 1911–1912 роках в його роботі взяли участь лише 15 слухачок старших семестрів, то в 1914–1915 академічному році, після оформлення семінарію як самостійного підрозділу з власною бібліотекою майже в 700 томів, кількість тих, хто займався у ньому, досягла 120 осіб.

Борис Якович зазначав, що серед відвідувачів семінарію «намічається ряд осіб, здатних до більш серйозних наукових досліджень, з яких, з часом, за сприятливих умов можуть вийти корисні викладачки курсів». Такими викладачками стали асистентки математичного семінарію – Віра Соколова, Антоніна Єрмакова і Тетяна Качура. На фізико-математичному факультеті Київських Вищих Жіночих курсів здобула вищу освіту і Клавдія Латишева, яка згодом стала першою жінкою-професором математики в Київському університеті, проявивши себе як талановитий вчений та здібний педагог.

Неодноразово, проявляючи свою громадську позицію, професори Київського університету, в тому числі й математики, члени Київського фізико-математичного товариства, намагалися добитися дозволу для жінок відвідувати університет, але мі-

ністерство освіти їм майже постійно відмовляло [6].

З усього наведеного ми бачимо, що Борис Якович Букресєв ніколи не обмежувався педагогічною та суто науковою діяльністю, а проводив досить інтенсивну науково-громадську та популяризаторську роботу.

Свідченням важливості Київських ВЖК, як єдиного в XIX столітті закладу вищої освіти жінок в Україні, є той факт, що переважна більшість слухачок протягом цього періоду існування курсів була з півдня країни, причому в різний час були представлені практично всі губернії України. Після закриття курсів в 1889 році і до початку XX століття в межах України вища освіта для жінок була недоступною. Ті, хто прагнув її отримати, мали відправлятися на Бестужевські ВЖК до Петербургу, які були завжди переповнені слухачками і не могли вмістити всіх бажаних. Також жінки йшли в Жіночий медичний інститут, відкритий в 1897 році, а якщо не могли туди потрапити, знову шукали освіти за кордоном. Саме кінець XIX - початок XX століття позначився новою хвилею навчальної міграції до Європи, в якій головна роль належала жінкам.

Не зважаючи на складнощі існування навчального закладу та низку матеріальних і моральних перешкод, з якими стикалися перші жінки-студентки, більшість з них виявила дуже серйозні прагнення здобути вищу освіту: чимало з них самі клопотали про введення до навчальної програми нових предметів та розширення курсу існуючих, за більшістю базових навчальних предметів слухачками було підготовлено та видано літографовані курси лекцій. Відгуки професорів про знання слухачок були також похвальними.

Не зважаючи на те, що курс жіночих гімназій не давав достатньої підготовки до опанування вищої освіти, слухачкам вдавалося, як правило, продемонструвати на іспитах належний рівень знань, «так, що

чітко можна зробити висновок про наполегливу працю кожної з них та про спільне бажання дійсно досягти чого-небудь слуханням курсів» [7]. Дехто з випускниць Київських курсів, наприклад археолог Катерина Мельник, досягли успіхів на науковій ниві. Історико-публіцистичними працями відзначилася і випускниця КВЖК дружина професора Анна Іконнікова. Помітною постаттю у громадському та українському національному житті студентської молоді Києва була слухачка Олена Доброграєва, курсову роботу якої було високо оцінено. Переважна ж більшість колишніх слухачок присвятили себе педагогічній діяльності, під час якої їм стали в нагоді отримані на курсах знання. Так, Серафіма Славутинська засновала жіночу гімназію у місті Кам'янець-Подільському, а Олександра Дучинська очолила Київську гімназію В.Вашенко-Захарченко після смерті її засновниці. В цілому ж, за даними Міністерства народної освіти, представленими в 1904 році, зазначалося, що чимало випускниць Київських ВЖК «і по даний час працює на педагогічній ниві, переважно в межах київського навчального округу».

Шлях до вищої освіти в останній чверті XIX століття виявився складним для українських жінок. Загальна негативна політика уряду в цьому питанні, породжена упередженістю щодо освічених жінок взагалі, призвела до того, що питання було віднесене виключно до приватної сфери та поставлене під пильний нагляд з боку влади, а в кінцевому підсумку зу-

мовила закриття єдиного шляху набуття освіти жінками. Київські ВЖК залишилися в XIX столітті єдиним закладом, що протягом одинадцяти навчальних років (1878—1889) надавав жінкам можливість отримання вищої освіти, попри «безправність» наданих ним випускних свідоцтв. Цей період історії вищої жіночої освіти є, з одного боку, часом важкої організаційної і в значній мірі моральної боротьби за вищу освіту жінок, а з іншого – відтворює яскраві приклади високих педагогічних чеснот та успішного здобуття жінками вищої освіти, право на яку вони мали здобувати та підтверджувати.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кобченко К. А. Жінки в університеті Святого Володимира // Університет: історико-філософський журнал. – 2005. – № 2(4). — С. 24.
2. Лихачева Е. Матеріали для історії женського образования в России. 1856—1880. – СПб., 1901. — С. 478.
3. Положение о Высших женских курсах, учрежденных в Киеве. — К., 1881. — С. 1-10.
4. Отчет о состоянии Киевских высших женских курсов за 1878—82 Уч. гг. // Историческая записка и отчет о Киевских Высших женских курсах за первое четырехлетие (1878—1882). — К., 1884. — С. 19.
5. Київське математичне товариство [Електронний ресурс] // Сайт Київського Національного університету імені Тараса Шевченка. – Режим доступу до сторінки: <http://www.mathsociety.kiev.ua/history.html>.
6. Українська радянська енциклопедія. Т.2. – Київ, 1980. – С. 146;
7. Кобченко К. А. Слухачки Київських вищих жіночих курсів: груповий портрет. – С. 50.

Мирошніченко Е.В. Деятельность профессора Букреева Б.Я. на Киевских высших женских курсах (конец XIX – начало XX ст.). Рассматривается деятельность украинского математика и педагога Букреева Б.Я на Киевских Высших женских курсах, который сделал большой вклад в развитие математического образования украинских женщин.

Miroshnichenko E.V. The activities of Professor B.J. Boukreev at Kiev University for Women (end of XIX - the beginning of the twentieth century). Activity of the Ukrainian mathematician and teacher Boukreev B.YA on the Kyiv Higher woman courses, that did a large contribution to development of mathematical education of the Ukrainian women, is examined.